

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ В УКРАЇНІ

ОГІРКО Р. С.

2.1. КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ 1710 Р. У СУЧАСНОМУ ВІТЧИЗНЯНОМУ НАУКОВОМУ І ОСВІТНЬО-ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ

Револуція гідності, сутністю якої серед іншого є також завершення морального і політичного звільнення України від імперської залежності і колоніальної спадщини, принципово по новому формулює вимоги до сучасного наукового осмислення і розкриття історичного минулого української нації на всіх етапах її розвитку.

Ця методологічна детерміната посилюється ще двома обставинами: по-перше, політикою нинішнього політичного керівництва Російської Федерації, спрямованої на відновлення Російської імперії шляхом поглинання української незалежної національної держави під гаслом реанімованого абсурдного двохсотлітнього імперського міфу, ніби росіяни (московити) і українці (русини) є одним народом. По суті, це смертний вирок українській державності, що реалізується через анексію Криму і п'яту, на цей раз так звану гібридну російсько-українську війну. По-друге, курс України на Європейську інтеграцію диктує нові, вищі морально-етичні, політичні і головне, - наукові методології пізнання

закономірностей державотворення і правового регулювання, в тому числі й переосмислення досліджень історії української держави як частини Європи.

Неможливо собі уявити, щоб у будь-якому варіанті дослідницького дискурсу загальної історії, наприклад, США і Франції, історії чи теорії їх держави і права автором можна було обійти принципи, норми чи навіть саму згадку про Конституції чи інші конституційні акти цих країн. В Україні в цьому відношенні є поки що проблеми.

З кінця 1980-х років із відкриттям архівів в Україні почалося активне дослідження феномену Конституції 1710 року. В короткий час було опубліковано декілька монографій, десятки статей. Проте одностайності в оцінці політико-правової природи і значення цієї Конституції науковцями досягти не вдалося. Частина сучасних українських авторів вслід за українськими дослідниками в еміграції (Омельян Пріцак, Богдан Футей й ін.) обґрунтовано вважають, що оскільки модерна історія кожної нації в Євроатлантичній цивілізації починається з її Конституції (Конституція США 1787 року, Франції та Польщі 1791 року), українська нація була значно попереду, прийнявши першою Конституцію України 1710 року [1, с. 14-15].

Інша частина науковців, вказуючи на той очевидний факт, що "Пакти і Конституції..." були прийняті після нищівної поразки під Полтавою, поза Батьківщиною і в еміграції, переважно оцінює цей документ як випадковий історичний казус спасіння потопальника і виходу із безнадійної ситуації та зводять його значення у кращому випадку до історично і теоретично значимої пам'ятки політичної і правової думки. Дехто з науковців взагалі відмовляє в конституційній оригінальності актові 1710 р., вважаючи його якби повтором договорів Pacta Conventa, які з кінця 16 ст. уклалися між новообраними польськими королями та "народом-шляхтою" [2, с. 5].

Тут маємо зразок мислення за аналогією-методом припущення, коли не проводиться конкретного юридичного аналізу і порівняння аналізованих правових актів по їх суб'єктах, об'єкту, змісту, правам і обов'язкам у прив'язці до місця, часу, умов, мети тощо. Такий аналіз сам по собі є досить цікавим і міг би дати протилежні за змістом висновки, але це окрема дослідницька проблема.

Великий прорив у цих дослідженнях Конституції Пилипа Орлика явно очікувався у зв'язку із її трьохсотліттям у 2010 році.

Президент України Віктор Ющенко 21 березня 2005 року видав указ “Про відзначення 295-ї річниці та підготовку заходів до 300-ї річниці прийняття Конституції гетьмана Пилипа Орлика”, а Кабінет Міністрів України того ж року видав розпорядження від 29 серпня, в якому розробив план заходів по цьому питанню та дав розпорядження відповідним міністерствам і відомствам. Цими актами серед іншого передбачалося проведення міжнародної наукової конференції в Києві, циклу теле- та радіо передач, заплановано видання книг. На виконання розпорядження Кабінету Міністрів Міністерством юстиції України було оголошено Всеукраїнський студентський конкурс творів на тему “Конституція Пилипа Орлика” (наказ №170/7 від 04.03.2010 р.), а також конкурс робіт старшокласників на тему “Конституція Пилипа Орлика і конституційний процес у сучасній Україні”. Слід звернути увагу що ці конкурси оголошені не Міністерством освіти України, а Мінюстом та із “ювілейним” запізненням (ювілей 5.04.2010, а наказ Мінюсту від 4.03.2010) і виявилися лише разовим заходом.

У жодному з перелічених урядових документів не було заплановано і, природно, не проводилося жодних урочистих святкових заходів у квітні 2010 року в Києві, так само як нібито запланована масштабна Міжнародна наукова конференція в Києві також фактично не була проведена. Це свідчить про крайній формалізм і безвідповідальність представників влади і функціонерів від науки і освіти щодо оцінки і пошанування Конституції 1710 року та її автора Пилипа Орлика. Загальну атмосферу цього ювілею добре передають слова відомої дослідниці модерної держави у Європі і Україні доктора філософських наук Ади Бичко: “Я з трепетом очікувала 5-го квітня 2010 року і все ж вірила в те, що самостійна і незалежна Україна відзначить 300-річчя слави України підтвердженням правової основи національної державності (Конституції Пилипа Орлика). Але, на жаль, крім невеличких заміток нічого іншого не було” [3, с. 164]. Що ж тут говорити про щорічні відзначення Конституції 1710 року як національного свята.

Загалом, в останніх історико-правових наукових дослідженнях і дискусіях не знаходимо переконливих аргументів щодо підтвердження об’єктивної закономірності і необхідності прийняття Конституції України 1710 р., її запізнілої появи в еміграції, її природи, змісту і значення. На наш погляд, в основу пошуку відповідей на ці

питання слід покласти, по-перше, аналіз логіки розвитку українського суспільства і держави від початку Національно-визвольної війни українського народу і до 1710 року, послідовне розгортання якої тільки змогло і повинно було привести до феномену Конституції Пилипа Орлика. По-друге, морально-етичну і політико-правову природу Конституції 1710 року можна розкрити і тим самим вберегтися від односторонніх висновків лише досліджуючи цей феномен в широкому контексті європейської політико-правової історії цього часу. В літературі висловлена аргументована позиція щодо впливу “степових витоків” на політичні традиції козацтва та на її окремі інститути [4].

Почнемо з першого. Досягнення і підтримання єдності нації, суспільства і держави є першочерговим завданням на всіх етапах державотворення. Історія державотворення в Україні, зокрема, козацького періоду свідчить про постійні проблеми у досягненні і збереженні такої єдності. Навіть гірше, – в історії держави і права України відомий такий феномен, як “Руїна” – крайня форма нестабільності, розпаду і взаємопоборення окремих частин до того єдиного державного організму.

Тільки у “Пактах і Конституціях законів і вольностей Війська Запорозького” гетьмана Пилипа Орлика [5, с. 24-37] така національна і державна єдність вперше була досягнута і закріплена на найвищому правовому, конституційному рівні і поставлена на практичні правові, політичні і міжнародно-договірні основи втілення, а саме: через звільнення України від московської окупації і конституювання її як незалежної національної демократичної козацької держави, через формування антимосковської міжнародної коаліції сусідніх держав і через встановлення конституційних основ і інституційного механізму функціонування козацької держави. По-суті, це є одна з головних тез цієї роботи.

На нашу думку, Конституція Пилипа Орлика є цілком закономірним і об’єктивно обумовленим конституційним актом, що закріпив основні здобутки української козацької держави з 1648 і по 1709 р., а саме: моральні, релігійні, правові, економічні, політичні розв’язки життєвих проблем, що у своїй сукупності мали закласти основи суспільного і державного ладу козацької держави (скажемо зразу – дані не всі розв’язки, не системно, не повністю, не своєчасно, не оптимально з точки зору форми і т. п.). Очевидно, що це оцінки з

висоти сьогоднішнього дня. Але виходячи із змісту морально-етичної позиції і запропонованих авторами Конституції правових і політичних принципів та оцінок Акту 1710 року – цей документ повністю відповідає сутності і логіці здобутків і тенденцій розвитку національно-визвольної війни і української революції і мав би бути прийнятий ще у 1648–1649 рр. Не випадково науковці відмічають, що завоювання української революції не були закріплені законодавчо. Уряд держави відставав від радикальних змін і свідомості людей та знаходився у полоні стереотипів середньовічної станової організації суспільства [6, с. 95].

Для прийняття такого конституційного акту української революції загальноєвропейського масштабу були всі необхідні підстави, крім одної, загально кажучи, – незрілості тодішньої української козацької і шляхетської еліти. І якщо не розкривати елементів цієї незрілості, а сказати коротко, то це нездатність до національної і державної консолідації. Це, власне, і обумовило весь суперечливий і непослідовний хід самої революції, і Руїну, і нерішучість у державотворенні, і саму поразку та руйнування козацької держави.

Національно-визвольна війна і українська революція на першому етапі її розвитку 1648–1657 рр. привела до корінного перевороту у соціально-економічному і суспільно-політичному житті України. Основи цих докорінних змін забезпечили бойові успіхи української армії.

Якщо оцінити здобутки національно-визвольної війни за перший період її ведення, то вони такі: за короткий час на площі 200 тис. кв. км. української етнічної території була ліквідована вся система польсько-шляхетського панування, селянство звільнилося від кріпацької залежності, земля, як основне багатство держави, перейшла до рук козаків і селян, була сформована потужна козацько-селянська армія, відродилася православна церква. Ці чинники заклали моральні, соціально-економічні, політичні та ідеологічні підвалини козацької держави [7, с. 40].

Питомим зразком для козацької держави Богдана Хмельницького була Запорізька Січ, глибокий демократизм якої був характерною особливістю її самоврядного устрою. Економічні підвалини будувалися на прагненні до соціальної рівності і запереченні кріпацтва. У галузі політики – передбачали право

кожного козака брати участь у козацькому самоврядуванні, тобто обиратися і бути обраним до військово-адміністративних органів. Ця національна традиція вела свою тяглість із часів віча Київської Русі.

Треба відмітити, що козацька форма державності виникла не тільки на етнічній, але й на своєрідній морально-психологічній основі, коли козаків об'єднувала не лише сила політичної влади чи корпоративна солідарність, а й духовна рідність. Одночасно це була організація, в якій членство означало приналежність до військового чину [8, с. 42]. Отже, устрій Запорізької Січі як прототип української державності був покладений в основу козацького державотворення після перемоги української революції.

Ліквідація великого феодального землеволодіння магнатів і шляхти, наділення козаків і селян землею, знищення кріпацької неволі, створили необхідні передумови для переходу до ринкової економіки і буржуазного способу виробництва. Здавалось був відкритий простір для успішного і ефективного державотворення розбудови козацького суспільного ладу козацької демократичної держави на основі питомих вітчизняних інститутів і цінностей. Але трапилося навпаки.

Богдан Хмельницький після своєї смерті залишив українську козацьку державу нерозділеною, унітарною, керованою, яка територіально поширювалася на обидва береги Дніпра. В дослідженнях по історії держави і права України щодо змін в державному устрої Гетьманщини у першій половині 60-х років підкреслюється, що зміни сталися внаслідок розкольніцьких дій старшини Лівобережжя і Запорізької Січі, через що унітарна держава Богдана Хмельницького розділилася на три державні утворення – Лівобережжя, Правобережжя і Запорізька Січ. І це називають конфедерацією [7, с. 40].

Дуже суперечлива думка, бо конфедерація – це добровільний високоорганізований гармонійний союз незалежних національних держав з ефективним механізмом взаємодії по реалізації спільних цілей. В Україні ж цього періоду окремі її частини під іноземним диригуванням просто себе взаємознищували.

Правда, треба сказати, що Великий Гетьман, спираючись на свій авторитет, діяв дуже рішуче, придушуючи бунт у Запорізькій Січі під орудою Худолія, і залишив там гетьманський гарнізон козаків, обмеживши козацьке самоврядування. Не менш рішуче він

придушував селянські бунти, зберігаючи тим самим єдність держави і правопорядок. Але, як правильно підкреслюють науковці, – “проблема залишалася”.

Окремо слід наголосити на тому очевидному факті, що доля державної єдності у цей період залежала від позиції Запорізької Січі, яка по смерті Б. Хмельницького відновила своє самоврядування, до того ж встановивши інститут кошового гетьмана. З 1658 р. – це відокремлене квазідержавне утворення, що лише формально визнавало владу гетьмана, по-суті проводило незалежну внутрішню і зовнішню політику, а 28 січня 1658 р. почало братовбивчу громадянську війну, повністю діючи в руслі планів і інтриг Москви, байдуже відмовившись від власної державності [6, с. 212-215].

Загарбницька політика Москви – це друга головна причина невдачі зусиль Гетьманату утвердити єдину незалежну національну державу в Україні.

Перебування української держави під зверхністю російського царя закінчилося поділом України і захопленням Києва і Лівобережжя. Для Москви Україна була лише розмінною територією у боротьбі з Річчю Посполитою, що знайшло свій вираз, зокрема, в Андрусівському договорі, а кінцевою метою Москви було повна інкорпорація України під маскою захисту православної віри. Кінець цієї історії відомий.

Відповідаючи на питання чи могла встоятися і перемогти українська держава в XVII ст. в оточенні трьох наймогутніших імперій цього часового періоду, треба згодитися із авторами цитованої праці: “Безперечно Україна з її величезним потенціалом мала величезні шанси для досягнення незалежності. Єдина причина, яка заважала цьому, – внутрішній розбрат, неспроможність об’єднати всі національні сили у єдиний моноліт” [6, с. 29]. Проте слід запитати чи можна було зробити це тоді і мирно, і конституційно, як це зробив через півстоліття Пилип Орлик? Відповідь позитивна, але аргументування її виходить за рамки нашої теми.

Головне значення Конституції Пилипа Орлика ми бачимо в тому, що вона зберегла і закріпила величезний здобуток української національної революції XVII ст., що проявився перш за все в козацькому державному і соціальному устрої, який, на жаль, не був повністю зреалізований.

Головний принцип Орликової Конституції – це статус України як незалежної держави: “Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування”. І це стало ключовою ідеєю, що обумовила нарешті національну і державну єдність низового козацтва, і козацької старшини, Запорізької Січі і Гетьманського уряду.

Очевидно, що окремим питанням є дослідження витоків такого морального і політичного прориву в досягненні національної і державної єдності, в ідейному і змістовному наповненні Конституції 1710 року. Але вже зараз зрозуміло: і її задум, і основний правовий і політичний зміст народився і скристалізувався в середовищі козацької еліти в період гетьманування Івана Мазепи, який в своїх державницьких діях виражав не тільки свою волю, але й бажання старшини. В умовах еміграції вона нарешті змогла вільно це висловити і формалізувати.

Встановлення міжнародно-визнаних кордонів для держави, яка веде національно-визвольну війну є великою перемогою, Конституція Орлика закріпила ці кордони, що стало належним вкладом у зміцнення незалежності України. У національній державі природній кордон – це українські етнічні межі. Але з врахуванням геополітичної ситуації автори Конституції зупиняються на варіанті кордонів території держави Богдана Хмельницького [9, с. 106-113].

Ще одна з принципових новел Конституції 1710 року, яка консолідує і стабілізує державу – це зміна столичного міста-держави, якою віднині має бути місто Київ – географічний, національний, політичний, господарський, культурний і сакральний центр України. Тим самим були нарешті виправлені помилкові рішення у визначенні попередніх столичних міст козацької держави.

Нарешті, найважливіший вклад першої у Європі Конституції 1710 року виявився в тому, що вона вперше закріпила системний модельний ряд демократичних принципів, норм та інститутів, які сьогодні, через 300 років вважається класичними і загальноприйнятими. Але вони прийшли у цю Конституцію не із трактатів, перекладених із англійської, французької, польської й інших мов, а із майданів Запорізької Січі, із площ міст, містечок і сіл України, де на протязі століть вироблялися і утверджувалися форми вибору, призначення і перевірки кращих і найбільш відповідальних керівників, форми і процедур звичайно із відповідними недоліками,

які як відомо, є похідними від наших позитивів. Тобто, ці форми демократичної сутності козацької держави є не запозичені, не привнесені ззовні це свої історичні форми державотворення, що робить акт П. Орлика Конституцією у сучасному власному значенні слова.

Тепер аргументуємо другу мету цієї роботи: якою є морально-етична, духовна і правова основа Конституції 1710 р, і чому так запізнило, але все-таки вона була прийнята.

Очевидно, що ця, одна з перших у Європі, Конституція 1710 р. є результатом виникнення питомої по змісту і формі української демократичної козацької держави, що стало можливим лише завдяки перемозі козацької армії у Національно-визвольній війні українського народу 1648–1657 рр. проти політичного, національного, релігійного і соціального поневолення у Речі Посполитій. Зрозуміло, що зовнішні і внутрішні обставини, які зумовлювали суперечності і невдачі українського державотворення і привели в кінцевому рахунку до поразки козацької держави не можуть розкрити, ні тим більше пояснити самі по собі об'єктивної необхідності розробки, прийняття і значення Конституції 1710 р. в історії України.

В політичній, правовій та історичній літературі питання духовної і морально-етичної обумовленості Конституції 1710 р. розглядалися лише у зв'язку з іншими проблемами. Наскільки нам відомо, окремо цей аспект змісту "Пактів і Законів..." в науковій літературі ні ким ще не досліджувалися.

Тому необхідним є звернення до аналізу внутрішніх духовних (релігійних) і морально-етичних основ цих процесів, які, як відомо, завжди є присутні в житті, й більше того, – є визначальними у всіх суспільно-значимих історичних подіях.

Головна моральна проблема, яку керівництву Запорізької Січі і Гетьманату треба було розв'язати, була, як відповісти на військову поразку у війні з Московським царством, які цілі поставити і які шляхи їх досягнення запропонувати Війську і всій українській спільноті.

Духовна і світоглядна основи Конституції 1710 р. та її політико-правовий зміст вказують, що козацька українська спільнота вийшла із цього випробування морально, психологічно і політично незломленою, навпаки, – здатною вперше за всі роки Національно-визвольної війни і української революції беззастережно об'єднатися, і

цю свою моральну і політичну зрілість оформити і закріпити в документі вищої моральної і правової сили – “Пактах і Конституціях законів та вольностей Війська Запорозького”.

Запорукою цьому, безумовно, було почуття високої гідності та честі, жертвенної боротьби української козацької нації за свободу і незалежність від бруталного московського поневолення, а також історична підставність правоти і переконаності у необхідності такої боротьби.

Якщо застосувати цей підхід до аналізу морально-етичних засад Конституції 1710 р., то ми бачимо явний вибір її авторів християнського бачення всесвітньої історії взагалі і історії українського козацького народу.

“Господь дивний і незбагнений у судах своїх, милосердний у довготривалій терпеливості, праведний у карі, ... найсправедливішими терезами свого суду одні царства і народи підносить, а інші за гріхи й провини принижує... Отак і народ козацький, давній та відважний, раніше званий Хозарським¹, спочатку підніс безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними діяннями... Але пізніше за численні провини та гріхи піддав багатьом стражданням покараний народ Козацький, принизив його і ледве не знищив дощенту навіки”. Цей уривок із преамбули Конституції 1710 р. свідчить про те, що її автори осмислили трагічні наслідки творення Козацької держави, причини її поразки і зробили висновок, що винний був сам суб’єкт державотворення – козацький народ.

З цього автор-історик Т. Чухліб робить висновок, що творці Конституції 1710 р. розглядали проект держави насамперед як творіння Бога. Це дуже дискусійна думка, оскільки, по-перше, ніде в тексті Конституції не має доказів цього, а по-друге, – дальніше цитування тексту Преамбули свідчить скоріше про протилежне. Ось початок Орликової Конституції: “Во ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа, прославленого у Святій Трійці Господа Бога. Нехай буде на вічну славу і пам’ять Війська Запорозького і народу Руського” [10].

Тут явно йдеться не про матеріальний проект держави Бога, а про суто моральну, духовну, вознеслу, жертвенну і гідну посвяту української козацької держави Творцю без ніякої матеріальної винагороди – тільки слава і пам’ять Війська Запорозького і

¹ Іншою назвою цієї теорії походження козацтва є так звана сарматська теорія, яка з часом стала однією з найбільш поширених державницьких теорій у Європі.

українського народу. І це не тільки данина традиції чи формі тогочасного урочистого акту. Це сам дух Конституції Пилипа Орлика.

Саме це місце є морально-етичним і духовним осердям Конституції 1710 року, коли ім'ям Святого Бога перед Його Святим лицем для прославлення Святої Трійці Господа Бога українська нація проголошує свою державну єдність, національний і державний суверенітет. І якраз це робить "Пакти і Конституцію..." першою у світі цього періоду історії Конституцією.

Якщо порівняти морально-етичні основи інших Конституцій кінця XVIII століття США 1787 р. і Конституції Франції 1791 р., то вони принципово інші за змістом і орієнтовані лише на добробут та свободи і права людини.

З позицій тогочасної західноєвропейської раціоналістичної методології розуміння природи держави, у тому числі із позицій договірної походження держави, яка вже набирала силу, ця християнська основа Конституції Орлика видається нежиттєвим анахронізмом і теоретичною відсталістю, оскільки зрозуміло, що природа договірної держави повністю виключає ідею Божого її тлумачення.

На цей час у Європі в теоретичних концепціях ще з XVI ст. набирало силу вчення про відокремлення релігії від політики і звільнено останню від морально-релігійних і морально-правових обмежень. А в практичному відношенні це виявилось в тому, що у вже названих перших Конституціях кінця XVIII ст. ім'я Бога згадується лише в Конституції США 1787 р. і то, як такого, що не вміщується в хід історії, а в Конституції Франції 1791 р. – не згадується зовсім.

Закономірним продовженням цього послідовного християнського підходу до визначення логіки і вищого смислу світової і української історії і до визначення морально-етичних засад інших питань конституційного регулювання, було питання статусу і місця православної віри і церкви в козацькій державі: "перший пункт нехай буде про Віру Православного Східного Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений через хозарських князів від Константинопольського Апостольського престолу... Гетьман, коли наша Батьківщина буде звільнена від московського ярма, мусить сприяти поверненню її у підпорядкування первісній екзаршій владі Константинопольського Апостольського престолу." Дана норма "Пактів і Конституції..." не виконана ще й сьогодні.

Особливо слід виділити багато моральних нюансів щодо регулювання вольностей, прав і свобод Війська Запорізького, які також є наскрізною морально-правовою категорією “Пактів і Конституцій...”, “Захист яких сам Бог, месник беззаконня, милостиво підтримав”.

Однією з цілей розробки і прийняття Конституції 1710 р. було, як сказано в преамбулі, “здійснити таку важливу справу, як виправлення і піднесення своїх принижених прав та вольностей”. Головний акцент в регулюванні цього ключового для статусу козацького стану інституту є виявлення, конкретизація хто (Московське царство, дехто з колишніх гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління), як і чому, були порушені давні козацькі права і вольності і як забезпечити їх справедливе поновлення.

Однією з наскрізних морально-етичних тем, які буквально пронизують весь текст Конституції Пилипа Орлика, є зовсім нове поняття політичного і правового дискурсу того часу – це поняття Батьківщини. Воно поряд із термінами Військо Запорізьке, козацький народ, народ Руський принаймні 21 раз у різних аспектах – моральному, політологічному і правовому вживається в різних статтях “Пактів і Конституцій...”.

Але, по суті, таке розуміння і себе, і суспільства, і народу, і держави є не початком, а певним завершенням тривалого нелегкого і суперечливого процесу формування нової особистості запорізького козака, і в цілому Війська Запорізького, і української національної спільноти. В основі цього процесу лежить принцип формування нового змісту козацької моралі, яка спочатку обмежувалася цінностями, звичаями і вірністю козацькому товариству як відокремленій корпоративній спільноті воїнів-лицарів. Пізніше, що дуже важливо, в період гетьманства Петра Сагайдачного було взято вагомий моральний рубіж у свідомості Запорозької Січі – турботу про єдність, непорушність, і головне, – про відповідальність за збереження і пошанування “православної святої Вселенської віри” і відповідно української православної церкви.

І ось майже через сто років після багатьох козацьких повстань за свої права і вольності, за православну віру через найактивнішу, точніше, – вирішальну участь у Національно-визвольній війні 1648–1657 рр. і українській революції, Запорізька Січ виступає невід’ємною частиною української народної спільноти, що є “нашою матір’ю

Україною”, де встановлені принципово нові, на відміну від колишніх станових цінностей, привілеїв, прав і вольностей, принципи моралі.

Спостерігаємо більш-менш синхронізовану у часі і суті картину метаморфоз стану суспільств України і Європи. Якщо взяти європейський контекст аналізованих процесів, то бачимо, що поступово у надрах феодального суспільства з його наскрізною становістю і розмежованістю, а одночасно – ієрархічністю, і навпаки, – релігійно-церковним універсалізмом поступово набирають силу тенденції повсюдного руйнування цієї системи і початок формування осередків нової гомогенної національно-територіальної спільноти, яку ми раніше назвали Батьківщиною.

Цей процес у Європі здійснювався перш за все через боротьбу і поборення станів, через змагання за домінування між світською і духовною (релігійною) владами, через боротьбу церкви з державою, часто через особливу роль у цьому процесі великих міст.

В Україні ж поняття Батьківщини і народної єдності із-за її перебування у міжцивілізаційному прикордонні і одночасно у колоніальній залежності, до того ж у потрійній розділеності між різними імперіями, цей процес проходив зовсім по іншій логіці: спочатку через неймовірну трагічність і неможливість захисту від регулярних татарських набігів, а пізніше через участь у постійних козацьких повстаннях за свої станові привілеї, права і свободи, але при незмінній постійній православній вірі у Триєдиного Господа Бога, що з часом привело до формування у селян і міщан ідеалу козака як людини вільної, господаря своєї долі і своєї власності.

У цей період у Європі загальновизнаними підставами встановлення легітимної окремої влади володаря були або наявність династичної монархії, або – відповідно договір із сюзереном. Оскільки метою “козацького проекту” Пилипа Орлика була незалежна українська козацька держава, іншого виходу не було, як спертися на зовсім нову незвичну тенденцію становлення держави, що ґрунтується на ідеї Батьківщини і нового типу соціальної спільноти – нації.

Із ігнорування цієї, на той час, актуальної нової парадигми суспільного розвитку, пов’язані поважні недоліки, що є у “Пактах і Конституціях...”, обумовлені, як звичайно, об’єктивними і суб’єктивними причинами і щодо форми, і щодо змісту. Це стосується перш за все того, що були не усвідомлені, не продумані, і не закріплені морально-етичні і правові основи соціально-економічного

підґрунтя козацького суспільного і державного ладу (право приватної власності на землю і право використання найманої праці тощо). Також відсутня сама ідея правового механізму гарантій прав і вольностей в державі. Але аналіз цього виходить за рамки мети цієї роботи.

Далі в Конституції 1710 р. ми бачимо, і це підкреслюється у науковій літературі, нетипові для феодального суспільства правові інститути: обов'язок Гетьмана дбати про те, щоб на рядових козаків і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, щоб старшина не наважувалася пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків) – ст. X. Звільнення вдів козаків, їхніх дружин та дітей-сиріт, козацькі господарства козаків, що перебувають на війні, від загальних повинностей і податків – ст. XI тощо. Тому не можна підтримати тих авторів, які вважають ці статі лише деклараціями [4, с. 233].

Дійсно, ці норми не властиві феодальному суспільству саме тому, що в Україні де-факто згідно Конституції Орлика мала б розбудовуватись держава не феодальна, а повторимося – держава нового типу – національна держава, образним виразом якої є ідея Батьківщини – органічної духовно-релігійної, національної і соціальної єдності народу, влади і території.

Щодо цінності демократичних форм козацького самоврядування, що стали зразком для суспільного і державного устрою козацької держави, то як відомо, існує досить обґрунтована їх критика, що стала вже класикою. Козацька еліта Запорозької Січі органічно не мислила себе суто ієрархічною структурою на чолі з єдиновладним володарем, а тим більше – з повновладним монархом, а історично пізніше – і абсолютним монархом. Це стало причиною не тільки окремих ексцесів і трагедій у більш ніж двохсотлітній на той час історії автономного і державницького статусу Війська Запорізького, але й чітко вираженою тенденцією до анархічних і охлократичних форм владарювання, що завдавали найбільших (навіть у порівнянні з ворогами України) втрат українській державності.

Основними аргументами В'ячеслава Липинського [11, с. 379-432] є ті, що дійсно у Європі саме інститут спадкового монарха відіграв основну роль у формуванні нації, її єдності і стабільності національної державності. І спроби Богдана Хмельницького при

переході від автономії у рамках Речі Посполитої до незалежної держави спертися на започатковувану ним спадкову монархію були доцільними, як з точки погляду доктрини легітимації влади у феодальному суспільстві, так і рішення проблеми єдності козацького суспільного і державного ладу та інкорпорації Запорізької Січі як органічної частини єдиної козацької унітарної демократичної держави. Проте силою, як це успішно сталося в інших країнах, в Україні цього досягти не вдалося. Причини несприйняття інституту монархії в Україні потребують окремого аналізу, хоча тут варто звернути увагу на головне: статус володаря, як єдиновладного монарха завжди не є можливим без його перетворення на непомильного ідола і далі, – неминучої повноцінної сакралізації, що в умовах ментальної традиції “посипання голови новообраного кошового пилем” добитися було б дуже важко. Як показав досвід Богдана Хмельницького, – і неможливо.

У Національно-визвольній революції і в усьому процесі розбудови української козацької держави найважчою для розв’язання виявилася, якби це не виглядало парадоксальним, не військова проблема (головний політичний аргумент у відносинах між народами у цей період історії), також не економічна, соціальна чи релігійна проблеми тощо, а якраз морально-етична проблема, тобто перш за все проблема гідності і врахування взаємних інтересів всіх верств українського суспільства, розв’язка якої продемонструвала, що національна єдність в Україні є можлива лише на основі незалежної національної держави, свободи, соціальної рівності і християнської православної віри.

Морально-етичний, релігійний і правовий зміст норм і принципів Конституції 1710 року в цілому мав опертя в козацькому державному і суспільному ладі, – одному з перших і найбільш своєрідних демократичних устроїв у Європі цього періоду. Можна припустити, що при успішній реалізації Конституції Пилипа Орлика вона могла б стати змістовним доповненням, якщо не певною альтернативою тим моделям конституційного будівництва, які були успішно реалізовані на основі Конституцій і конституційних актів Англії, США, Франції й інших країн, які перемогли, утвердились і реалізувались на принципі послідовної нейтралізації релігійної сторони суспільного і державного життя.

Конституція України 1710 року запропонувала модель християнського бачення історичного процесу, де безперечно визнається визначальна роль Триєдиного Бога, який є “дивний і незбагненний у судах своїх, милосердний у довготривалій терпеливості, праведний у карі” (ст. 1).

І людина змушена з цим рахуватись. Ця моральна і правова філософія української Конституції, що змістовно протистоїть просвітницькому раціоналізму сучасного європейського конституціоналізму, який сьогодні все більше виявляє свою практичну неспроможність вирішувати мультикультурні і релігійні суперечності європейських держав, продовжує давньоруську політико-правову традицію сумісного і одночасно роздільного існування і співпраці православної церкви і української держави.

Національна єдність і Конституція Пилипа Орлика, яка її закріпила у правовому плані, зберегла і надала смислу історичній героїчній спробі Івана Мазепи звільнити Україну з московського поневолення. У цьому зв'язку треба згодитись з висновком українського науковця Тараса Мошовського, що нинішня війна на Сході України виглядає не як громадянський конфлікт (що ми дуже добре знаємо) і навіть не як зіткнення російської (євразійської) та західної цивілізацій, а швидше як конфлікт двох моделей цивілізації православної: конфлікт морально-етичний, культурний, світоглядний, метафізичний [12, с. 109].

Список використаних джерел:

1. *Прицак О.* Пилип Орлик, його конституція і бачення проблем тогочасної України / О. Прицак // Дзвін. – 1990. – № 2. – С. 14-15.
2. *Договори і постанови* / [упорядник О. Алфьоров]. – Наукове видання. – К. : Темпора, 2010. – 152 с. (С. 5)
3. *Бичко А. К.* Життя – це вибір / А. К. Бичко (Неліпович). – К. : Освіта України, 2015. – 193 с. (С. 164)
4. *Галенко О.* Конституційні ідеї Пилипа Орлика з перспективи степових витоків політичної традиції українського козацтва / О. Галенко // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали міжнародної наукової конференції “Ad fontes” до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р., Київ, НаУКМА, 14-16 жовтня 2010 р. – Київ, 2011. – С. 224-233.

5. *Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко М. В. Томенко – К. : 1993. – 187 с. Сьогодні є інша редакція перекладу назви Конституції Пилипа Орлика “Договір та Встановлення прав і Вольностей Війська Запорозького та вільного народу Малоросійського”. Див. Палій О. Історія України / О. Палій – К. : К.І.С., 2015. – 596 с. (С. 398)*
6. *Пасічник М. С. Історія України та її державності: конспект лекцій / М. С. Пасічник, С. М. Пасічник, О. М. Васишин ; Укр. акад. друкарства. – Вид. 2-ге, доповн. – Львів : Укр. акад. друкарства, 2011. – 759 с.*
7. *Смолій В. А. Інститут влади в політичній системі України: середина – друга половина XVII ст. / Валерій Смолій, Валерій Степанков ; Нац. акад. наук. України, Ін-т історії України НАН України. – Київ : Наукова думка, 2014. – 241 с. (С. 40)*
8. *Шамрай М. Г. Етапи державності України : посібник по спецкурсу для студентів історичного ф-ту / М. Г. Шамрай ; Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького. – 7-е вид. – Черкаси : [ЧНУ імені Богдана Хмельницького], 2014. – 204 с. (С. 42).*
9. *Гуржій О. І. Історія козацтва. Держава – військо – битви / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К. : Арій, 2015. – 462 с. (С. 106-113).*
10. *Чухліб Т. В. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року / Т. В. Чухліб. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. – 104 с.*
11. *Терещенко Ю. Скарби історичних традицій / Ю. Терещенко – К. : Темпора, 2011. – 560 с.*
12. *Мошовський Т. Україна – народження чи пробудження суб’єкта історії / Тарас Мошовський // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій / Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації, Український культурологічний центр. – Донецьк, 2015. – С. 96-112.*